

Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel

Jaak Pihlau

VII peatükk

Raadiomängud „Universitet” ja „Berkut”

Andestage oma vaenlastele, kuid ärge iial unustage nende nimesid.

John Fitzgerald Kennedy

Luuremängud kanduvad Eestisse

E sialgu Kuramaal maabunud Inglise–Eesti luureagendid viidi Läti libametsavendade laagrisse, kust neid Eestisse hakati saatma alles 1952. aasta alguses, kui Eesti NSV MGB oli kõik vajalikud ettevalmistustööd lõpule viinud vastavalt alljärgnevale tegevusplaanile:¹

1. Sööta Inglise luurele ja tema agentuurile ette legendeeritud rahvuslik põrandaalune keskus nimetusega „Organisatsioon” (Org). Sidet „Organisatsiooniga” teostada ENSV MGB kaastöölise „Vana” kaudu, kes tegutseb agent Otto paiknemiskohas erigrupi juhina. Legendeerida Ottol, et „Vana” on juba pikemat aega sidemetes „Organisatsiooni” juhtkonnaga.

2. Legendeeritud „Organisatsiooni” juhtkonna struktuur, tegevuspõhimõtted ja eesmärgid on järgmised:

Põrandaalune rahvuslik organisatsioon tegutseb alates 1949. aastast ja selle keskus asub Tallinnas. Organisatsiooni kuuluvad legaalselt elavad eestlased, kel on ühtlasi sidemeid mitmes Eesti rajoonis tegutseva metsavendade salgaga. Organisatsiooni juhtiva keskuse peaülesandeks on metsavendade salkade ülesotsimine, nende allutamine oma mõjule ja juhtimisele, ettevalmistustöö Nõukogude võimu vastaseks aktiivseks võitluseks sel hetkel, kui rahvusvaheline olukord on saanud selleks piisavalt küpseks. Kuna aga võimud pidevalt jälitavad Eesti metsavendi ja enamik põhikaadritest on hävitatud, siis allesjäänud metsavennad on sunnitud sügavale põranda alla minema, mistõttu nendega sidet luua on ülimalt keerukas. Lisaks sellele on osa nendest täielikult demoraliseerunud, kaotanud igasuguse usu võimalikkusesse lääneriikidelt abi saada ning Eestis Nõukogude võim kukutada. Paljud metsavennad on muutunud vabast Eestist unistajatest lihtlabasteks rõõvliteks. See on teinud metsavendade organisatsiooni ees seisvate ülesannete täitmise erakordselt keeruliseks.

3. Londoni luurekeskuse usalduse tugevdamiseks tuleks Organisatsiooni juhtiva keskuse üldjuhil lülitada selle koosseisu agent „Talis” – Rebase diviisi endine pataljonikomandör ja Rebase hea tuttav. Kuna „Talis” teenis varem Rebase juures alluvana, siis „Talise” kaudu Rebase-poolse Organisatsiooni mõjustamise vältimiseks tuleks talle Organisatsiooni juhtivas keskses omistada vaid teisejärguline sõjaväelise instruktorigi roll.

Võttes arvesse Londoni luurekeskuse suurt huvi endise kodanliku Eesti tegelaste vastu, legendeerida, et Organisatsioonil on nendega väga häid sidemeid, ja selleks sööta neile ette meie agendid „Moskvin”² ja „Artur”³.

Spioonidega kohtumiste läbiviimiseks ja teatavates olukordades neile juhtimiskeskuse

¹ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 261, l. 184–187.

² Adam Bachmann-Randalu.

³ Adolf Lauba.

töö demonstreerimiseks valmistada ette konspiratiivkorter ENSV MGB Harjumaa osakonna agendi „Ida” talus koos selle juurde kuuluva punkerpeidikuga.⁴ Konspiratiivkorter varustada liter N-ga.⁵

Selgitusi

1. Vana

Metsavendade libaorganisatsiooni sidemees ja salgajuht „Vana” oli tegelikult julgeolekumajor Johann Mägi,⁶ kelle eluloolised andmed on järgmised.⁷

Sündis 07.01.1913 Karksi vallas talupoja peres, õppis Polli algkoolis ja Karksi-Nuia 6-klasilises koolis ning Abja Kultuurtehnika Ühisgümnaasiumis, 1929–1934 Läänemaa ja Tallinna Õpetajate Seminaris (diplom jäi saamata marksistliku ja ateistliku tegevuse pärast). Teenis EV kaitseväes ja töötas kuni 1940. aastani trükiladujana Tallinnas. Juunipöörde järel läks tööle NKVD-sse, olles alates veebruarist 1941 Viljandi osakonna ülem. Evakueerus sõja ajal Venemaale, 1942. a. oli uuriija Irkutski oblasti UNKVD-s, õppis NKGB kõrgkoolis Moskvas. Seejärel, 1944. a. saabus ENSV NKBG opergrupi koosseisus tagasi Eestisse, saades siin jälle Viljandi osakonna ülemaks ning järgnevatel aastatel töötades MVD/MGB-s juhtivatel kohtadel Saaremaal, Tallinnas, Tartus ja Pärnus. Mitmel korral ta siiski vallandati ja viidi üle teisele töökohale. Selle põhjuseks on nimetatud „tööülesannete mittetäitmist”. 1953. aastal ta vallandati julgeolekust lõplikult ja suunati varumisvolinikuks Pärnumaale, alates 1956. a. töötas Kalinini-nimelise kolhoosi esimehena.

2. Talis

Libametsavendade Organisatsiooni sõjaliseks instruktoriks nimetatud Talise isikut on üsna

raske identifitseerida. Eeltoodud tekstis on teda nimetatud Alfons Rebase diviisi pataljoniülemaks. Rebane teenis teatavasti aastail 1942–1943 181. julgestusüksuses kompaniiülema ja pataljoniülemana (hiljem nimetati see üksus ümber 658. idapataljoniks), alates 1944. a. algusest suunati ta 20. SS-diviisi koosseisu, olles 47. rügemendi, II pataljoni ülem ja alates 26.08.1944 rügemendiülem (*Kampfgruppe Rebane*).

Seega peab otsitav isik olema pärast 26.08.1944 tema alluvuses teeninud pataljoniülem. Neid oli mitmeid. Osa neist langes rindel või jäi kadunuks, teised siirdusid edasi Läände. Eestisse või Nõukogude territooriumile jäänutest võivad kõne alla tulla vaid viis meest:

1) Enn Rannik, sünd. 1912 (46/I ja 47/I) langes tõenäoliselt 11.08.1944 Permisküla rindel. Vello Salo omistab selle surmaaaja küll soomepoiss ltn. Valdu Rannikule, kes tegelikult arreteeriti novembris 1944 Tallinnas, sai 10 aastat, jäi laagrist vabanemise järel elama Kolõmale, kus suri 1991. a.

2) Jaan Sipa, sünd. 1912 (Rebase järel augustist 1944 46/I pataljoniülem). Suri L. Tammiksaare andmeil sõjavangina või pääses hiljem Inglismaale (Eestis represseeritute nimestikus teda pole).

3) Enn Sirvet, sünd. 1916. Oli 1942. a. Põltsamaa kaitse- ja politseipataljoni, Made rügemendi ja ED pataljoniülem (1945 45/I). Tammiksaare teatel oli vangis Vorkutas, suri Eestis (Eestis represseeritute nimekirjas teda pole).

Seega kolm eeltoodud nime väga suure tõenäosusega arvesse ei lähe.

Hoopis kindlamad on andmed kahe järgmise Eestisse jäänud ohvitseri kohta:

1) Peet Lehola (1903–1967). Jäi sügisel 1944 sakslastest maha Eestisse, elades vahnime all kuni 1952. a. lõpuni oma kodukohas Vastemõisas. Siis ta arreteeriti ja sai 25+5 aastat.⁸ Tema toimikus mingeid viiteid agendiksoleku kohta ei leidu.

⁴ Ida-nimelisi agente oli mitmeid. Arvatavasti on mõeldud Juuli Mahonile kuulunud Uustalu talu Laitsel, kuhu hiljem paigutati mitu Briti agent.

⁵ S. t. pealtkuulamiseadmega.

⁶ Spravka po materialam arxivnogo dela Ljursen-S, lk. 44.

⁷ ERAF, f. 1, n. 6, s. 7504.

⁸ Peet Lehola (1903 Vastemõisa – 1967 Vastemõisa); ERAF, f. 129 SM, s. 660.

2) Robert Telliskivi (1918 Rapla v. – 2007 Tallinn). Oli Narva ja Oderi rindel pioneeri-pataljoni staabiülem ja ülem. Langes vene-laste kätte sõjavangi ning saadeti Poolasse demineerimistöödele, kust vabanes 1945. a. Oli ainus Eestisse tagasi pöördunud kõrge-matest Saksa ohvitseridest, keda ei repres-seeritud. Töötas taasiseseisvunud Eestis Rii-gikaitse Akadeemia õppejõuna.

1984. a. ilmunud KGB üllitises „Kompromiss on välistatud”⁹ räägitakse ühest Rebase väeüksuses teeninud ohvitserist nimega Sirel, kellele Rebane olevat isiklikult kinkinud käekella, mille tagakaanele oli graveeritud pühendus „Mälestuseks Sirkale Idarindelt. A. R.”. Seda kella olevat hiljem näidatud Ing-lismaalt saabunud Eesti luurajatele. Ajaloal-likad siiski Eesti diviisis teeninud Sireli-nime-list ohvitseri ei tunne. Muidugi pole võimatu, et sellise pühendusega kell võis tööpooldest mingil ajal ja mingil moel julgeolekuorganite kätte sattuda.

Seoses agentide Otto ja Ants saabumisega Lätti käivitati detsembris 1951 ENSV MGB poolt agentuurtoimik „Universitet” ja veidi hiljem alustati samanimelist raadiomängu, milles radistina hakati kasutama agent Ottot. Hiljem, kui Inglismaalt saabus Eestisse veel teisigi luureagente, nimetati kogu raadiomäng ümber „Berkutiks” (kaljukotkas).

Selleks ajaks oli ENSV MGB 2. osakonna juurde loodud raadiomängude erijaoskond (Spetsialnoje Osoboje Otdelenie – SOO), mida hakkas juhtima leitnant Elmar Vertman, kes varem oli eriliselt silma paistnud metsa-vendlusevastases võitluses. Ta oli alates 1950. aastast osalenud ka Rootsi sõjaväeluurega peetavates raadiomängudes ja toimetanud isiklikult mõned Leedus sissekukkunud Eesti luureagendid Tallinna.

Elmar Vertman oli sündinud Leningradis 1923. a. pagarimeistri pojana, tema ema oli sinna Eestist saabunud 1916. aastal. Keskkooli lõpetas 1940. a., enne sõja algust jõudis astuda veel Leningradi Sõjamehhaanika Instituuti. Sõja alguses evakueerus tagalasse, mobili-seeriti Tšebarkulis Eesti diviisi, kust lähetati Moskvasse raadiokursustele. Seejärel tegut-ses NKGB 3. valitsuse eriotstarbelises grupis radistina. 1944. a. Eestisse saabunud, läks tööle NKVD/MVD süsteemi, olles algul ope-ratiivvolinikuks ja tõlgiks ENSV Siseasjade Rahvakomissariaadi Banditismivastase võit-luse osakonnas (BVO). Seal paistis ta kohe silma mitmetes tähtsates operatsioonides, nii osava agendivõrgu loojana kui ka hulljulge operatiivtöötajana. 1947. a. viidi ta üle tööle MGB uude 2N-osakonda. Osales juhtiva tše-kistina paljudes metsavendade likvideerimise operatsioonides: Eesti metsavendade pikima

Elmar Vertman.
Foto: ERAF

⁹ Kompromissid on välistatud. Tallinn, 1984, lk. 167.

lahingu pidanud Heino Juhkami salga hävitamises 1946. a.¹⁰, Relvastatud Võitluse Liidu (RVL) likvideerimises 1947–1949, sealhulgas Ertsma lahingus 1949. a. veebruaris.

Samal aastal mängis ta olulist rolli Rootsis saabunud Richard Saaliste punkri avastamisel ja selle hävitamisel, kuuludes samuti rünnakrühma koosseisu.¹¹

Vertmani juhitud raadiomängude erigruppi aastail 1951–1953 kuulusid: ülema asetäitja ltn. Endel Miller (hilisem 2. osakonna ülem, alampolkovnik); juhtiv raadiospetsialist Arnold Ibrus (hiljem 2. erijaoskonna ülem, OTO osakonna ülema asetäitja); Nikolai Bušujev (kapten, hilisem Viljandi rajooniosakonna volinik); Valter Heinloo (leitnant, hiljem 4. osakonnas); Niina Žukovets (leitnant, tõlk ja operatiivtöötaja); Georgi Paramonov (leitnant, hiljem 4. osakonnas) jt.

Sel ajal hakati Moskva peavalitsuse poolt eraldama rahalisi vahendeid raadiomängude läbiviimiseks Eestis. Esimesed summad SOO erijaoskonna seitsme töötaja ülalpidamiseks eraldati 1951. a. lõpul kogusummas 37 500 rbl., kuna 1952. aasta I kvartali lõpuks kulutati täiendavalt punkri rajamiseks ja muudeks majanduskuludeks veel 53 300 rbl.¹²

Esimene libametsavendade erirühm Ees-

tis loodi teatavasti juba 1950.–1951. aastal kogenud hävituspataljoni liikmete baasil, et seda rakendada Nõva-Põõsaspea operatsioonis Rootsi luure vastu (vt. IV peatükk). Põõsaspea haarang lõppes teatavasti ebaõnnestumisega, kuid selle kogemustest saadi kindlasti palju kasu järgnevate operatiivmängude läbiviimisel. „Universiteti” algaasis töötati välja rida abinõusid Inglismaalt saabunud luureagentide järgnevakstöötleamiseks:

- agent tuleb allutada täielikult Orgi juhtkonna korraldustele,
- metsas viibides agent toimib ainult radistina,
- lisatööna võib agent välja valida lennukite maandumisplatse,
- agendi varustusse kuuluvad mürgiampull ja padrunid tuleb salaja kahjutuks teha.

1951. a. jooksul loodi 2N-osakonnas SOO juurde veel üks taoline libametsavendade erigrupp.¹³ Selle asukohaks valiti Suure-Jaani rajooni Vastemõisa külanõukogu, salka kuulusid hävitusagendid „Kolja”,¹⁴ „Alfa”,¹⁵ „Kivi”,¹⁶ sideagent „Selma”¹⁷ ja kaks MGB operatiivtöötajat.

1952. a. alguses loodi Briti agentide vastuvõtmiseks veel kaks erigruppi¹⁸:

1) asukohaga Läänemaal (Märjamaa rajoonis Leevre külanõukogus, kuhu esialgselt kuulusid agendid „Mänd”¹⁹, „Liiv”, „Kukk”²⁰ ja kaks MGB operatiivtöötajat.

¹⁰ J. Pihlau. Eesti metsavendade pikim lahing toimus Virumaal. – Virumaa Teataja 10.11.2001; J. Pihlau. Metsavendade lahingud Eestis. – Kultuur ja Elu 2008, nr. 2.

¹¹ J. Pihlau. Vendade Saalistete lugu. – Tuna 1999, nr. 4.

¹² ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 261.

¹³ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 244-1.

¹⁴ Harri Sepp (1920 Mooste v. – 1994 Paide), värvati Paide osakonna poolt 1947. a. hävitusagendiks (mõrvaragendiks), ERAF, f. 131. n. 1, s. 132, tappis metsavennad Heina, Mätliku, Lohvardi ja Järvando; ka tema naine Hedvig Sepp oli KGB agent (*Rand*). Vt. ERAF, f. 131 SM, n. 1., s. 142. Vt. ka Ahto Talvi isiklikku toimikut.

¹⁵ Nimi teadmata. Tartu rajooni hävitusagent, muu hulgas aitas 1948. aastal Rannu lähedal KGB-l tabada paljukordse laskmise maailmameistri E. Kivistiku. Vt. ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 173.

¹⁶ Hävitusagent Artur Truupõld (1908 Rägavere v. – 1968 Rakvere) värvati 1950 Rakvere osakonna poolt, tappis metsavend Ü. Liiva. Vt. ERAF SM, f. 131SM, n. 1, s. 198a.

¹⁷ Salme Saarets, vt. ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 85.

¹⁸ ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 244-1, l. 30.

¹⁹ Hävitusagent Eduard Kasesalu (1910 Tartu), endine Omakaitse kompaniiülem Tartumaal Kasepeal, meelitas lõksu palju metsavendi, sealhulgas ka J. Rootsi salga; ERAF, f. 131 SM, n. 1, n.1, s. 299, (s. 277); K. Aaropi artiklid Kultuuris ja Elus ning suulised andmed.

²⁰ Arvatavasti Haapsalu osakonna agent Jõgisaar, värvati perekonna küüditamise järel 1949. a., reetis mitmeid Läänemaa metsavendi. Vt. ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 170, 156, vt. J. Pihlau. Läänemaa Muuseumi toimetised 2008, lk. 96.

Hiljem salka täiendati,²¹ sinna kuulusid sideagendid „Kuusk” ja „Mare”,²² tšekistid leitnant U. Kask ja nooremleitnant J. Palusoo ja veel agendid „Mänd”, paarisagendid „Liiv” ja „Võsa” ning „Talu”.²³ Kuna „Kuusel” oli ka varasemaid radistikogemusi, siis oli talle ette nähtud vajadusel töö ka salga varuradistina;

2) asukohaga Harjumaal sideagendi „Mets” talus, grupijuht Ilarson²⁴ (endine julgeolekupolitsei assistent), Rogov²⁵, Paas²⁶ ja MGB operatiivtöötajad leitnant Karl Palusoo ja vanemleitnant Reinart (teistel andmetel asendati operatiivtöötaja leitnant Rosinaga).

See talu asus arvatavasti Harjumaal Anija lähikonnas. Sellest on julgeolekumajor Valdur Timusk hiljem rääkinud ühes oma intervjuus Postimehele 1999. aastal.²⁷

Eesti libametsavendade ämblikuvõrgus

30. septembril 1951 Läti territooriumil maa-bunud ja seal pool aastat koos Läti libametsavendadega ennast varjanud agent Otto toimetati Eestisse 20. veebruaril 1952. Eelnev esimene kontaktivõtt lätlaste ja eestlaste vahel oli kokku lepitud Lilli külas 4. veebruarile kella 23.00-ks, kuid see jäi ära, sest Eesti-poolne esindaja jäi ilmumata. Selle tagajärjel olid Otto ja tema lätlastest saatja sunnitud Lätti tagasi pöörduma. Samal öösel küünis viibides oli Otto üldse inglasega teist korda raadioeetris. Ta teatas ärajäänud kohtumisest ja talle anti täiendavaid juhiseid järgmiseks kohtumiseks, mis pidi toimuma nädala pärast.

Ta ise on sellest kohtumisest kirjutanud järgmist:

U. Kask. Foto: ERAF

„Seekord ei tulnud kaua oodata. Peagi lähenes majale kaks meest, üks jäi veidi eemale puu varju seisma, kuna teine suundus otse ukseava poole (majal ukse-aknaid polnud, olid ainult avad). Mehel oli automaat rinnal, ta peatus ukse lähedal ja küsis nagu ette nähtud: „Kas siin on kedagi?” Vastasin parooliga: „Paarikesi olemegi.” Seejärel astus mees sisse, käis kõik ruumid sõnagi lausumata läbi. Läks siis vaikides uksest välja ja viipas käega mahajäänule. Too tuli aeglase sammuga uksest sisse ja küsis: „Kes teist on Otto?” Astusin lähemale, kätlesime ja lüheldane, tublisti üle keskea mees tutvustas end kui salga ülemat hüüdnimega Vana ja alustas juttu pärimisega, et kas mind on ikka tõesti saatnud Rebane ja missugust kasu saavad metsavennad, kui mind oma salka võtavad. Ütlesin, et Rebane tahab inglase abiga metsavendi igati abistada – nii relvastuse kui ka rahaga. Samuti on eesmärgiks luua püsiv side eesti ORG-iga. [– – –] Nädala pärast asusimegi teele, võttes kaasa varustuse. Seekord

²¹ ERAF, f. 131SM, n. 1, s. 261.

²² Hugo Viisma ja tema ema Adele Viisma, kes elasid Liivre külas Loopsu talus.

²³ Boris Nelk.

²⁴ Hävitusagent Artur Hõrak (sünd. 1912 Lätis Postvalde mõisas), õppis lühiajaliselt TÜ-s matemaatikat, Saksa ajal julgeolekupolitsei Tartu osakonnas assistendi abi, arreteeriti sügisel 1944, kuid vabastati operatiivsetel kaalutlustel ja värvati KGB (ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 261, l. 190) agendiks (ERAF, f. 130 SM, s. 2497E).

²⁵ Hävitusagent Juhan Raudsepp (1927 Põlva v. – 1996 Haapsalu, maeti Jõelähtmele), küüditati 1941, värvati agendiks asumisel, vabanes 1948. Vt. ERAF, s. 2MO; K. Aaropi andmed.

²⁶ Hävitusagent Rudolf Kärbla (1921 Tšehhoslovakkia), värvati Räpina osakonna poolt 1951; vt ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 230.

²⁷ Postimees 26.06.1999.

tuli peale Karlise kaasa ka Janis, et oleks kergem varustust kanda. Pealegi tahtis Janis oma asjus, nagu ta ütles, Vanaga kohtuda. Jällegi olime esimestena kohal, kuid viie minuti pärast saabusid ka *Vana* ja *Leks*. Vana ja Janis rääkisid minutit viis nelja silma all ja seejärel asusime teele. Meid ootas külavahe-teel saani ette rakendatud hobune, kutsariks oli Juhan, keda nüüd nägin esimest korda. Saan oli suur, nii et mahtusime kõik neljakesi lähedasti peale. Varustus ja automaadid (neid oli kolm) sai saanipõhja alla pandud. Sõit läks lahti Suure-Jaani poole. Enne Suure-Jaani keerasime vasakule Valgeraba suunas. Olime sõitnud üle 30 km, kui peatusime ühe üksiku metsaäärse talu õuel. Arvatavasti meid juba oodati, sest maja aknad olid valgustatud. Tõstisime asjad saanilt ja Juhan pööras hobuse ringi ning sõitis kohe minema. Meie aga astusime avarasse kööki, mille laes avati luuk, kust redeli abil üles ronisime. Köögi lae peale oli ehitatud korstna kõrvale toauberik umbes 2x3 meetrit. Seal seisis kaks kahekordset nari ja üks laudkoiku, mis oli äsja minu jaoks kokku klopsitud. Ümber toa seinte ja ka lael olid heinad, nii et väljastpoolt polnud võimalik aimata toa olemasolu. Toas oli korstna kõrval väike raudahi, mille peal sai teha sooja toitu või teed. Tegelikult sooja tarbeks poleks seda ahju vististi tarvis olnudki, sest korsten oli pidevalt soe ja ka köögi laest imbus sooja õhku. Kui raudahjul toitu valmistati, oli alati ülearu soe ja siis tuli avada aken. Sellest aknast ei avanenud küll mingit väljavaadet peale katuse, kuid kuigipalju valgust siiski oli. Oli olemas ka väike uks, mis viis tunnelisarnasesse ruumi toa seina taga. Seal asus ämber asjalkäimise jaoks. Kokkuvõttes – üsna teravmeelselt välja mõeldud, et end varjata.

Vana tutvustas mulle kahte kohalolijat. Need olid Ats ja Vunts – mõlemad üle keskea mehed. [– – –] Selles uberikus olime kuni maikuu keskpaigani. Siis kolisime paari kilomeetri kaugusele metsa, üsna Valgeraba äärde, kuhu ehitasime oma onni. Tollest toa-

uberikust tegin Londoniga ainult kaks lühikest sideseanssi – rohkem polnud vajadustki.”²⁸

Juuni alguses tutvustas „Vana” Ottot julgeoleku poolt legendeeritud põrandaaluse ORG-i esindaja „Mustaga”, kes viis ise läbi ka ühe sideseansi Londoniga, et Robertit kontrollida. Viimane pidi vastama küsimusele: „Kuidas on selle mehe nimi, kes EV aastapäeva pidustustel 20. diviisi staabi juures alustas kaklust?” Kui õige vastus (leitnant Innus) Inglismaalt saadi, siis hakkas „Must” pärima Londonist juhtnööre edasise tegevuskava kohta, lubades ka Antsu Lätist Eestisse toimetada. See toimuski augusti keskel, kusjuures Ants viibis ka ühe päeva Vastemõisas,²⁹ mille järel „Must” viis ta ühte punkrisse Pärnumaal. Suve jooksul „Vana” salk kasvas veel kahe mehe võrra, juurde tulid Juhan ja Vello, kellest viimane kui väidetavalt endine Eesti sõjaväe radist tegi katseks ka ühe raadioseansi Londoni keskusega.

Männik jätkab:

„Oktoobrikuu lõpupoole viiski *Must* minu ja Vello ühte tallu, mis asus Laitse lähedal. Sõitsime uhiuue Pobedaga, mis oli ORG-i jaoks ostetud. Raha selleks andsin mina ja see löi suure augu minu rahatagavarasse. Teatasin sellest ka Robertile ja ta lubas lähemal ajal mulle raha saata. Talutuba, kus me kolmekesi – Vello, Jaan ja mina – elasime, oli üsna ruumikas – umbes 20 m. Oli kolm korralikku voodit, minul küll õigemini diivan. Diivani alla sai kaevatud väike süvend, kuhu pärast põrandalaudade äravõtmist sai üks inimene varjule minna. See oli ette nähtud minu jaoks seks puhuks, kui tallu tuli võõraid inimesi. Talus elas lesknaine oma kahe vaevalt täiskasvanuks saanud tütreaga. Nende nimed olid Vilma ja Milvi ning nad käisid tööl raudteel vagunisajaatjatena. Perenaine oli kodune. Tema valmistas ka meile süüa.”

Tuleme nüüd Otto kaaslaste Antsu käekäigu juurde. Ta viibis kuni juunikuuni Lätis Maksise grupis, mis koosnes neljast hävitus-

²⁸ M. Männik. Inglise luurajana Eestis (mälestusraamat). Eesti Ekspressi Kirjastus, Tallinn, 2001, lk. 59 ja mujal kirjapandu erineb märgatavalt sellest, mida ta rääkis 1952. aastal ülekuulajatele (vt. ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 3403). Võimalik et aeg-ajalt vedas mälu teda alt.

agendist ja ühest operatiivtöötajast. Juunis teatas Londoni keskus Antsule, et Otto on loonud sidemeid metsavendadega kodumaal ja valmistatakse ette tingimusi temagi üleviimiseks Eestisse. Kuu aega hiljem tuligi Londonist korraldus tema üleminekuks Eestisse. Ühtlasi teatati Eesti metsavendade asukoht, ülemineku aeg ja vajalikud paroolid. See operatsioon koos teise agendi Georgiga sai teoks ööl vastu 8. augustit 1952 Läti ja Eesti tšekistide koostöös. Kõigepealt teatas Rebane Londonist raadio teel kohtumispäiga asukoha Eesti–Läti piiril (2 km Läti poole Laatrese viiva tee suunal), samuti kohtumisaaja. Agentide vastuvõtjaks oli Eesti libametsavendade juht „Must”, kes viis nad oma Pobedal üle piiri Eesti territooriumile Viljandimaal asuvasse metsatallu, kus juba elas temaga koos Inglismaalt saabunud agent Otto. Ants jäi sinna Ottoga vestlema, kuna Georg sõidutati edasi Läänemaale. Järgmisel päeval tuli „Must” Vastemõisa Antsule järele ja viis ta Pärnumaal asuvasse libametsavend Andrese salka, kuhu Ants jäigi pidama kuni oma arestinini 1953. a. jaanuaris.

Kolmas agent Georg, kes oli saabunud Kuramaale 20. aprillil 1952, viibis Lätis sama aasta augustini (vt. eelmine peatükk), kuni ta koos Antsuga samuti Eestisse toimetati.

Eestisse jõudmist on ta ülekuulamisel kirjeldanud järgmiselt:

„Augusti alguses Londoni keskus teatas telegrammis „Antsule”, et Eesti organisatsioon asub oma ülesannet täitma, teatati ka kohtumispäik, -aeg ja paroolid, samuti seda, et annaksin üle eestlastele raha, padrunid ja raadiosaatja varulambid, kohtumisele peab aga minema „Ants”, kuna teda tuntakse. Kaks päeva enne ärasõitu Ants kohtus uuesti Läti organisatsiooni esindajaga, kes teda instrueeris käitumise kohta teel Eestisse. Ei tohtinud juua, mitte astuda vestlusse, kui miilits peaks auto teel kinni pidama, mitte tulistama jne. Kõik arusaamatused tee peal lahendab sohver, kes teab ka täpset kohtumiskohta ja aega. 11. augusti keskööl võtsime mina, Ants,

salgapealik ja üks salgaliige nimega „Martin” asjad ja kõndisime teele, mis asus 1 km kaugusel laagrist ja kuhu kella 2–3 paiku pidi auto saabuma. Auto saabus hilinemisega $\frac{1}{2}$ 4 koos kahe autosolijaga, autojuht ütles, et kinnipidamise korral me ei sekkuks jutuajamisse ja ütleksime, et sõidame kalale. Istusime „Moskvitši”, kuna pealik ja Martin läksid laagrisse tagasi. Kohtumine Eesti esindajaga oli määratud 12. augustiks kell 19–20 Läti territooriumil 2 km piirist kilomeetritulba 81/55 juures Valmiera–Laatre teel. Jõudsimme sinna 19.30 ja peatusime 1 km varem. Ants, kes oli istunud sohvri kõrval ja teine mees läksid jala kohtumispäika. Sohver pööras auto ümber, märguandeks pidi teine mees meile eemalt taskurätikuga viibutama. 15 minuti pärast sõitis ta minema, mina jäin väljatõstetud asjadega ootama. 15 minuti pärast sõitis meie juurde „Pobeda”-takso, juhtis u. 35-aastane mees, nime ei tea, 178 cm, kõhn, ümara näoga, väikene nina, hõredad juuksed, satään. Küsis: „Kas Georg?” Ma vastasin jaatavalt, siis andis kätt ja ütles: „Minu nimi on Must”, andis siis sohvrile ja veel ühele eestlasele käsu asjad peale laadida. Kutsus siis meid mõlemat kõrvale ja hoiatas, et me masinas midagi ei räägiks, öeldes, et kuigi teised on omad inimesed, ei tea nad midagi operatsioonist ja ei peagi sellest teadma.

Sõitsime edasi Viljandi poole. [– – –] 10 km enne Viljandit peatusime, sohver hakkas klaase puhastama, meie ülejäänud läksime maha, suitsetasime ja lobisesime omavahel. Musta huvitas, kes meist kahest saabus siia hiljem. Mina ütlesin, et see olin mina. Siis ta arvas, et mina peaksin paremini teadma olukorrast piiri taga ja ta küsis, miks me nii kaua olime Lätis viibinud, nad oleksid saanud meid Eestisse toimetada palju varem. Vastasime, et see toimus Inglise luure korraldusel. Must ütles nüüd, et sõidame ühte metsavendade salka, kus viibib Otto. Seal tuleb oodata, kuni auto bensiini võtab, siis viiakse mind uude asukohta Läänemaal ja Ants – Pärnumaal. Lisas, et me Otto laagrist

²⁹ M. Männiku mälestustes on ekslikult selleks ajaks märgitud juuni lõpp.

omapäi kusagile ei läheks, sest muidu võivad metsavennad meid kui võõraid juhuslikult maha lasta. Seisak kestis umbes 15 minutit. Saabusime kell 23.00 Suure-Jaani rajooni, kus Must tutvustas meid pealik Vanaga, 45, 175, jässakas. Seejärel käskis ta sohvril sõita bensiini järele, meie läksime laagrisse, kuhu umbes poole tunni pärast jõudis ka Vana ühe oma kaaslasega. Must tutvustas mind Ottoga (20–25), kellega vestlemiseks andis pool tundi aega, seejärel viiakse mind autoga minema. Jäime laagrisse kolmekesi, muid metsavendi ma seal ei näinud, Musta sõnul nad valvavad laagrit. Jõime ja sõime koos Ottoga, ta küsis, kuidas Konrad ja Hugo elavad, kas Hugo õppis morse ära, kuidas luurekoolis lood on, keda saadeti Lätisse, keda Eestisse. Mina küsisin olukorra kohta Eestis, ta vastas, et päris rahulik see pole, tuleb pidevalt valvel olla, sest nõukogude organid otsivad, arreteerivad ja isegi tapavad metsavendi. Rääkis, et algul ei usaldatud isegi teda, kuid nüüd on ta nende usalduse võitnud. Ta märkis, et metsavendadel puudub transport ja soovitas neile raha anda selle ostmiseks. Ma nõustusin 5 tuhat andma, üldse andsin Mustale 15 tuhat rubla. Laagris viibisime 13. aug. kella poole üheni, siis saabus auto ja sõitsime masinal Märjamaa rajooni Habe salga laagrisse, kus viibisin kuni arestini 20. septembril. Salgapealik Habe, 30, 178, tugev keha, ovaalne nägu, lai nina, ruuged juuksed, kandis habet ja vuntse, omal sõnul pärit Soontaga vallast, oli Omakaitstes, metsas 1948. aastast, arreteeriti 20. septembril koos minuga.

Salga liikmed: Erni, Läänemaalt, 29, 175, kõhn, ovaalne nägu, sirge nina, blond, OK liige, arreteeriti 20. sept. koos minuga; Jüri, 45, Soontaga vallast, metsas 1945. aastast, 170, kõhn, ovaalne nägu, suur nina, blond; OK liige, lahkus salgast 1 päev enne minu aresti; Juss, 21, Tartust, vanemad kulakud, õppis mingis Tallinna tehnikumis, 168, jässakas, ümar nägu, terav nägu, blond, lahkus laagrist 1 päev enne minu arreteerimist; Ralf, 45, 175, jässakas, ovaalne nägu, terav nina,

sataän, teenis Saksa armees, arreteeriti koos minuga.”

Eestis sai agent Georgi uueks varjumiskohaks Läänemaal (siis Märjamaa rajoonis) Leevre k/n asunud metsatalu, kus elasid Hugo Viisma (agent „Kuusk”) ja tema ema Adele (agent „Maret”), mõlemad varem seotud suure metsavendade organisatsiooni RVL-iga, hiljem aga julgeoleku poolt värvatud. „Must” andis ühtlasi Georgile üle Roberti Inglismaalt saabunud juhendid, milles soovitati kaadri säästmise huvides enne tulevase sõja algust aktiivset luuretegevust mitte arendada, kuid teatas siiski, et lähitulevikus oleks vajalik üks hästi läbikontrollitud agent-ORG-i liige ette valmistada Inglismaale saatmiseks. Georg püüdis „Musta” keeldudele vaatamata talle Inglismaal antud luureülesannet siiski täita, kuigi „Must” oli tal keelanud isegi metsavendade laagrist väljuda. Siiski õnnestus tal koguda mõningaid andmeid Nõukogude lennukite MIG-15, TU-70 ja lähedal asuva Kuusiku lennuvälja kohta,

Libametsavendade pealik „Habe” ja tema salk püsisid kogu aeg passiivsena, kusjuures nende peamiseks eesmärgiks oli hoopis Briti agendi tegeliku nime väljaselgitamine – seda oli Georg kogu aeg suures saladuses hoidnud. Paari-kolme nädala pärast see salgajuht „Habel” siiski õnnestus, millest pikemalt on kirjutatud ka mitmes Nõukogude allikas.³⁰ Habena esinenud tšekisti Uno Kase³¹ jutustuse kohaselt toimus see järgmisel viisil:

„Aga ükskord laskis Georg tublisti mööda. Ta rullis lahti Tallinna kaardi ja tahtis näidata, kus ta on elanud. „Pole mõtet,” ütlesin mina, „Tallinna ma ei tunne. Olen olnud seal ainult ühe korra, ka siis läbisõidul.” Georg oli nähtavasti kindel, et ma räägin puhtast südamest. Ta laotas kaardi lauale ja torkas terava pliiatiga tänavaristi. Ma kibelesin kangesti teada saada seda kohta, aga huvi ei võinud kuidagi üles näidata. Öö möödus piinarikkas ootuses. Hommikul saatsin kaaslase vett tooma. Allikas oli punkrist kaugel. Kuni ta pangega kolistades allika poole läks, haarasin kaardi,

³⁰ G. Rosenstein. Südametulega. – Kompromissid on välistatud. Tallinn, 1984, lk. 149–152.

³¹ Uno Kask (1927–1981).

Eerik Hurma. Foto: ERAF

rullisin selle lahti ja tõstsin vastu valget. Seal ta oligi, see pliiatsijalg. Nagu öeldakse, muu oli tehnika küsimus. Meie omad tegid kindlaks: Georgi õige nimi on Eerik Hurma.”

Georgi õige nime teadasaamine kujunes julgeolekule täielikuks üllatuseks, Tuli välja, et Eerik Hurma nimi esines NKVD toimikutes juba 1941. aastal, kui ta oli deserteerinud Punaarmeeest. Sõjasündmuste keerises peeti teda kadunuks või viibivaks mõnes Venemaa vangilaagris. Ühtlasi selgus, et 1941. a. toimikut oli tugevasti võltsitud (temaga koos kinni võetud Harri Tulpi ja teisi oli sunnitud alla kirjutama väitele, nagu oleks ka E. Hurma osalenud lahingutes Punaarmee vastu).

Georg jõudis Leevre punkris elada vaid ühe kuu, 19. septembril 1952 ta arreteeriti koos paari seal viibinud libametsavennast kaaslasega. MGB õiendis, millele on alla kirjutanud SOO ülem leitnant Vertman ja ENSV MGB ülema asetäitja kindralmajor Svinelupov, on kirjas:

„„Georgi” töötlemise käigus selgitati välja, et ta püüab aktiivselt täita temale antud spiooniülesandeid ja esitab selgeid vihjeid

oma kavatsuse kohta lahkuda bandest, kus ta praegu viibib. Selle tõttu NSV Liidu MGB korraldusel ta arreteeriti 19.09.1953.”³²

Tegelikult Georg mingit erilist aktiivsust oma viibimise ajal Nõukogude territooriumil ei avaldanud. Lätis oleku ajal saatis ta oma kaasagendi Antsu vahendusel ainult ühe telegrammi Londoni keskusele, teatades selles oma õnnelikust kohalejõudmisest. Leevre punkris olles püüdis ta küll luureandmeid hankida ja neid Londonisse raadio teel edasi saata, kuid see katse ebaõnnestus, sest samale raadiolainele oli julgeolek tööle pannud teise, segava saatja (sisuliselt raadiosegaja). Varsti seejärel läks tal rikki raadiojaama akut laadiv käsigeneraator ning tema ainsaks sidepidamisvahendiks Londoniga jäi salatindiga kirjutatud kirjade kirjutamine ja postitamine, millest ta ise viis postkasti ainult ühe, neli ülejäänut aga andis edasitoimetamiseks oma punkrikaaslaste kätte. Tõenäoliselt ükski nendest kirjadest ei jõudnud adressaadini.

Hurma arreteerimise käigus, mille teostasid viiekesi leitnandid Vertman, Miller ja Ibrus, kapten Mihhailin ning ENSV MGB ülema

³² E. Hurma 1953. aasta toimik. Ülekuulamisprotokoll 21.01.53, ERAF. F. 129, n. 1, s. 4360, l. 98.

asetäitja kindral Svinelupov, võeti temalt ära kogu temaga kaasas olnud varustus.

Eerik Hurma juurdluse, mis kestis 1952. a. septembrist kuni 1953. a. veebruarini, teostas peamiselt Moskvast kohale saabunud uurija kapten Mihhailin. Hurmale mõisteti sõjatribunalis Tallinnas 19.03.1953 surmaotsus, mis viidi täide Moskvast Butõrka vanglas 14.07.1953.³³

Raadiomängu käigus Georgi arestist esialgu Londonile ei teatatud. Seda tehti alles 1953. a. jaanuaris pärast teise luureagendi Antsu samataolist arreteerimist. „Must” (Karl) teatas Georgi kinnivõtmisest algul Ottolale, kes seejärel raadio teel informeeris ka Robertit Londonis. Selle peale Briti luure hoiatas ka lätlast, teatades radist „Laujale”, et „koos Grossbergi ja Hugoga välja saadetud Georg, kes hiljem saadeti edasi Eestisse, sattus elusalt Vene MGB kätte ja nähtavasti tunnistas kõik üles. Võtke ette kõik võimalik organisatsiooni turvalisuse tagamiseks ja kinnitage otsekohe selle telegrammi kättesaamist. Silarajs.”

Agent „Lauja” vastas: „Teie telegrammi Georgi suhtes sain kätte, saatsin viivitamatult edasi Maksisele. Mulle meenus juhtum, kui Georg, viibides meie salga juures, ütles ükskord, et kui tal peaks tekkima rahalisi raskusi, siis ta müüb oma raadiojaama venelastele maha. Kui talle näidati selle peale träasa, mille otsa venelased ta üles poovad, siis Georg vastas, et seda me veel vaatame. Siis võtsime kõike seda paljalt naljana. Lauva.”³⁴

Kogu Georgi (Hurma) vahistamise lugu on juurdlustoimikus esitatud nii, nagu oleks ta tabatud metsavend „Habe” salga koosseisus. Tegelikult olid kõik tema kaaslased valemetsavennad, kes peatselt Patarei vanglast vabastati.

Samasugusesse libametsavendade salka Pärnu-Jaagupi piirkonnas toimetati ka Ants. Sellesse nn. Andrese (Andrese tundemärgid: umbes 45, 178 cm pikk) kuulusid veel

„Riks” (30, 175 cm), „Kalju” (35, 176 cm) ja „Vändra” (35, 173 cm). Ants püsis selles salgas esialgu tegevusetult, kuid hakkas siis otsima võimalust Londoniga raadio teel ühendust võtta, mille küll „Must” oli talle ära keelanud. Peamiselt seepärast, et tema kaaslaste käitumine oli temas algusest peale väga tõsiseid kahtlusi tekitanud.

Julgeolekus otsustati nüüd agent Ants raadiomängust kõrvaldada, kusjuures seekord kasutati veidi teistsugust meetodit kui Georgi puhul. Kui ühel päeval Ants läks „Vändraga” koos lähedal asuvasse tallu, siis pakuti talle seal külakostiks mürgitatud viina (julgeolekus tuntud preparaadinum nr. 22), mille tagajärjel kaotas ta peatselt meelemärguse. Juurdlustoimikus on selle episoodi kohta kirjas: „21. jaanuari öösel leiti Märjamaa rajooni teelt tundmatu purjus olekus isik kahe kohvri ja passidega Metsa ja Kadaka nimele.”³⁵

Ülekuulamisel julgeoleku peakorteris Pagari tänaval keeldus ta esialgu oma nime nimetamast, samuti muudele küsimustele vastamast. Siiski mõne aja pärast (arvatavasti ränga peksmise järel) veendus ta vastuhakkamise ja salgamise mõttetuses ning hakkas talle esitatud küsimustele vastama. Arvatavasti püüdsid temaga tegelenud 4. osakonna töötajad ka teda ümber värvata ja sundida raadiomängus radistina osalema. Ligi pooleaastase „eritöötluse” järel sai tšekistidele siiski selgeks selle kavatsuse mõttetus³⁶ ja Leo Audova juurdlus lõpetati 15. mail 1953. Kohtupidamine toimus Leningradi sõjaväeringkonna sõjatribunalis 22. märtsil 1954, kus ta muu hulgas teatas: „Pärast Saksamaa kapituleerumist hakkasin ma arvama, et Eesti on okupeeritud riigi seisundis. Sellisesse Eestisse tagasipöördumine on kahtlemata reetmine, mistõttu otsustasin Eestisse tagasi mitte tulla ja pidada võitlust oma kodumaa vabastamise nimel.”³⁷

³³ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 4390, k2 (ümbrik).

³⁴ Spravka po materialam arxivnogo dela Ljursen-S, l. 65.

³⁵ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 4390, k. 1, l. 11.

³⁶ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 4390, k. 2, l. 331.

³⁷ ERAF, samas, l. 294.

Leo Audova.
Foto: ERAF

Sõjatribunal mõistis ta surma ja Leo Audova hukati Moskvas Butõrka vanglas 15.06.1954.

Erinevalt oma kahest surma läinud kaaslasest jäeti agent Otto (M. Männik) ellu, sest ta läks julgeolekuga koostööle. Oma mälestusraamatus on ta kirjutanud, et jaanuari teisel nädalal saabus tema juurde Laitsesse „Must”, teatades: „Georg olevat külapeole läinud ja seal purjus olekus miilitsate poolt kinni peetud. Seetõttu tulevat nii minul kui ka Antsul asukohta vahetada, kuigi Georg ei tea meie asukohta. Mina avaldasin oma arvamust, et kuna Georgil pole meie asukohast aimugi, siis ei oleks ju vaja meil Antsuga elukohta vahetada. Seepeale vastas Must, et nõnda otsustanud ORG. Sellest kõigest tuleb kohe teatada ka Robertile, kelle otsustus saab muidugi määravaks. Koos koostasime telegrammi, mille saatsin ka kohe eetrisse.. Enne veel käis Must peale, et Vello minu šifreeringut kontrolliks, et kas pole vigu, sest telegramm on väga tähtis [– – –] Järgmisel päeval sain Robertilt ka vastuse. Selles teatas ta, et on nõus Orgi otsusega Antsu ja minu asukoha vahetamise kohta ja et tuleb ka katkestada juba kokkulepitud tegevuskava Alberti toomiseks Eestisse. Samuti andis

Robert korralduse mitte tulla eetrisse enne kevadet.”³⁸

3. veebruaril 1953 sõidutas „Must” Otto oma autol Tallinna poole, lubades ta viia ühte salakorterisse Rakvere lähedal, kuid tegelikult Pobeda peatus Nõmmel ühe sealse eramaja juures, kus Musta sõnul taheti talle korraldada väikene „lahkumispidu”. Sellest võtsid osa „Must”, Vello ja Jaan, kelle ettepanekul ta jõi ära pool klaasitäit viina. Tegelikult oli see tüüpiline MGB petmisoperatsioon, sest viin oli segatud preparaadiga nr. 22. Otto vajus peaaegu hetkega sügavasse narkootilisse unne. Korraks teadvusele tulles avastas ta enda viibivat samas talutoas, kust oli samal päeval lahkunud, seejärel jäi ta uuesti magama, ärgates juba Pagari vanglas, kus talle teatati, et ta on arreteeritud ning tema juurdlust hakkab läbi viima kapten Mihhailin. Ottole sai nüüd lõplikult selgeks, et nii tema kui ka kõik teised Inglise luureagendid on viibinud pidevalt julgeoleku kontrolli all. Ta mõistis samuti, et tema ainus pääsemisvõimalus on kohe alustada julgeolekuga aktiivset koostööd, et Inglise luuret alt vedada. Kõigepealt lasti tal oma käega kirjutada väga põhjalik aruanne oma elukäigust, viibimisest Londoni luurekoolis ning kogu senisest tegevusest luureagendina Lätis ja Eestis. Vahe-

³⁸ M. Männik. Inglise luurajana Eestis.

peal saadeti kongiagendina tema kambrisse ka libametsavend „Riks” (julgeolekuleitnant Timusk).

Tema peamiseks julgeolekupoolseks kontrolleriiks sai SOO leitnant E. Miller. Esimese raadioseansi julgeoleku diktaadi all viis ta läbi 1953. aasta mai keskel Raudalu metsas Viljandi maantee alguses. Seal olid tema saatjateks leitnant Miller ja raadiospetsialist kapten Ibrus. Pärast teist raadioseansi viidi ta üle keldrikongist esimesel korrusel asuvasse korralikult möbleeritud tuppa, millel olid küll trellitatud aknad ning lukustatud ja valvatav uks, kuid milles tavaline vanglarežiim enam ei kehtinud. Männik kirjutab oma mälestustes veel, et septembri alguses toimunud seitsmendas raadioseansis olevat ta lülitanud oma raadiosaatesse ka Rebasega varem kokku lepitud hoiatusparooli (teksti lõpust seitsmes sümbol oli ära muudetud). Rebane seda hoiatusmärki siiski tähele ei pannud või lihtsalt ignoreeris seda. Teistkordselt Otto sama hoiatusmärki enam kasutada polevat sõandanud.

18. veebruaril 1954 Männik vabastati vanglast NSVL Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Vorošilovi erimäärusega. Aprillis teatati talle, et on otsustatud teda üldse mitte kohtu alla anda ja et talle antakse võimalus „oma süüd kodumaa ees lunastada”, milleks ta pandi järelevalve all elama erakorтерisse Piritall Männi t. 13.³⁹ Talle anti uus pass Martin Pruuli nimele ja ta hakkas saama elamisraha 1200 rbl. kuus. Raadiomäng Ottoga jätkus kuni 1956. a. kevadeni. Veel 1955. a. kevadel viis Must ta tagasipöörduva agendi Alberti ärasaatmisele.

Oma mälestustes ei räägi Männik sõnagi enda värbamisest KGB poolt, kuid arhiivimaterjalidest siiski selgub, et tema agendinimeks oli „Kalur”, kusjuures veel 1957. aastal püüdis ta Inglise luurega ühendusse astuda, saates ühe salakirja Rebase aadressil.⁴⁰

Raadiomängude lõppedes KGB enam

Mart Männiku teeneid ei vajanud ja talle leiti tsiviilelus sobiv töökoht. Eksagendi agentuurne jälgimine siiski jätkus.⁴¹ Tema esimeseks töökohaks vabaduses sai Kunda tsemenditehas, hiljem töötas ta traktoristina Harjumaal ja Tallinna läheduses, lõpetas 1958. a. juba õige nime all Põltsamaa Põllumajanduse Mehhaniseerimiskooli, abiellus ja rajas endale uue kodu Laitsesse, kus ta oli varem aastaid KGB valve all elanud. Ta suri 1998. aastal.

Agent Albert saadeti Londonisse tagasi

Õöl vastu 12. septembrit 1953 toimunud süstikoperatsiooni käigus maabusid Kuramaa rannikul kolm Briti agendi: lätlasest topeltagent „Dubin”, leedulane „Albinas” ja eestlane „Albert”.

Läti KGB aruandest:

„Spioon Albert (eestlane), viibides „Firsti” salgas, käitus väga närviliselt, öösiti ei maganud, sageli läks välja lõkke juurde, viibis sageli üksi põõsastes. Nagu selgus, tulles Inglismaalt ja tehes vahepeatuse Taanis Bornholmi saarel, oli nakatunud süüfilisse. Salgas tekitas see täieliku segaduse: kõik olid temaga suhelnud, söönud samadest toidunõudest. Pärast seda ta isoleeriti salgast ja viidi ühe „abistaja” tallu, kuhu Maksise kaasabil kutsuti arst-veneroloog. Albert palus väga, et Maksis ei teataks sellest vahejuhtumist Inglise luurele, ja tema palve rahuldati.

Novembris 1953 spioon „Albinas” vastavalt kokkuleppele Inglise luurekeskusega toimetati Maksise meeste poolt Piltene raudteejaama ja paigutati Riia–Lvovi rongile. Joniški jaamas kohtus ta parooli kasutades Leedu „põrandaaluste” esindajaga. Albinase asjad (raadiojaam, šifrid, koodid jms.) asetati meie poolt salapeidikusse Läti–Leedu piiril, millest teatati ka raadio teel Londonile.

Samasugusel viisil toimetati ka spioon Albert Eestisse.”⁴²

³⁹ See oli KGB konspiratiivkorter „Vigvam”, hilisem aadress Masti 13.

⁴⁰ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 375, l. 55.

⁴¹ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 361, l. 55 (vt. ka AD FONTES, 8).

⁴² Spravka po materialam arxivnogo dela Ljursen-S, lk. 72.

Alberti hilisem saatus kujunes hoopis erinevamaks sellest, mis tabas tema Londoni luurekoolist saabunud „kolleege”. Eestisse jõudmise järel ta lihtsalt haihtus ja kaua aega peeti teda teadmata põhjustel hukkunuks, kuni ta 1990-ndate teisel poolel ootamatult Londonis välja ilmus. Nimelt hakkas Albert Saare (*alias* Nikolai Urmi) nimeline isik ajalehes Postimees taga otsima oma Eestis elavaid sugulasi.

Läti KGB aruandes ja T. Boweri raamatus esineb agent Albert nime „Kuusk” all, vigaselt ka A. Kuskina, (see oli tegelikult E. Hurma valepassi kirjutatud nimi.). Einar Sanden nimetab teda oma raamatus⁴³ hoopis Heino Karkmanniks – Eesti meremeheks, kes 1956. aastal hukkus ebaselgetel asjaoludel Rootsis Köpungi sadamas. Tõde Alberti tegeliku identiteedi kohta tuli päevavalgele alles siis, kui tema otsimiskulutusele vastas Eestis elav vennapoeg Aare Urm. Nüüd selgus, et luureagendi õige nimi oli hoopis Nikolai Urm. Temast kirjutas seejärel ajalehes Eesti Ekspress ajakirjanik Pekka Erelt.

Tagantjärele võib märkida, et agent Alberti õigele nimele viitas ka üks arhiiviallikas – R. Jantra toimik, millele aga uurijad varem vajalikku tähelepanu polnud pööranud. Temaga koos Londoni luurekoolis õppinud Raimund Jantra toimikus (vt. järgmine peatükk) esineb nimelt ülekuulamisprotokoll, kus Jantra ütleb Alberti kohta, et ta ei tea tema õiget nime, kuid arvab, et see võiks olla Urm, kuna märkas, et see nimi oli kirjutatud ühe raamatu esilehele, mida Albert luges.⁴⁴ Ilmselt jäi see fakt teadmata ka julgeolekule ning KGB-s peeti teda (nii nagu seda tegi ka E. Sanden) hoopis Heino Karkmanniks, kes pidi luurajana Eestisse saabuma alles 1956. aasta reisiga, mis aga kunagi ei toimunud.

Agent Albert saabus Lätist Eestisse 15. novembril 1953 Riia–Tallinna rongiga, kus tema saatjaks oli legendeeritud libametsavendade salga juht Karl. Rongist väljuti Sangaste

Nikolai Urm. Repro

(Tsirguliina) jaamas ja sealt edasi mindi juba jala, jõudmaks Laatre lähistele.

Sellest on jutustatud ka ühes T. Hellatiga seotud arhiivitoimikus, mida oma raamatus „Viie luure agent” on tsiteerinud Hans Salm. Sealt võib lugeda ENSV siseministri⁴⁵ kindralmajor J. Lombaku poolt 1953. a. lõpus Moskvasse 4. peavalitsuse ülemale kindral Haritonovile saadetud salajasest ettekandest:

„15. novembril 1953. aastal teel Sangaste raudteejaamast Eesti NSV Siseministeeriumi erigrupi punkrini jutustas Inglise spioon Albert ENSV Siseministeeriumi töotajale major seltsimees Kännule, kes esines legendeeritud pörandaaluse rahvusliku vastupanukeskuse juhtiva esindaja Karlina, järgmist:

„Inglise luure Balti osakonna ühe juhi (oletatavasti McKibbini) ülesandel peab otsima üles ja looma kontakti kolme Inglise luure agendiga, kes on ENSV-sse saadetud varem. Albert märkis, et need luurajad täidavad Eestis Inglise luure eriülesannet ja palus Karlil aidata nad üles leida. Seejuures andis

⁴³ E. Sanden. Mitme näo ja nimega. Boreas, Cardiff, 1978.

⁴⁴ ERAF, f. 129 SM, n. 1, s. 14963 (R. Jantra toimik).

⁴⁵ Sel ajal oli julgeolek ühendatud Beriale allunud siseministeeriumiga.

ta Karlile kirjakese, milles olid kirjas järgmised luurajate nimed: Ülo Jõgi, Tommy Hellat ja Tommy Rüütmann, samuti mõned andmed nende omaste kohta: Hilda ja Oskar Tamjärv. Need pidid olema Jõgi ja Hellati naiste vanaemad. Jõgi ja Hellat on õdede mehed.

Albert hoiatas Karli, et nimetatud Inglise luurajaid tuleb otsida ainult Hilda ja Oskar Tamjärve vahendusel. Tamjärvede usalduse võitmiseks andis Albert Karlile pooleks lõigatud foto. Sellel oli kujutatud Tamjärve tütar (Ülo Jõgi naine), pildistatud koos lapsega Rootsis. (Vt. meie kiri Ts Ek nr. 144 1. novembrist 1953.)

Tarvitusele võetud abinõudega on kindlaks tehtud, et Inglise luure tunneb Alberti vahendusel huvi oma agentide saatuse vastu:

Hellat, Toomas Aleksandri poeg, sündinud Tallinnas 1920. aastal. Soome, Saksa ja Inglise luure agent. Arreteeritud ENSV MGB poolt 1944. aastal.

Jõgi, Ülo Valteri poeg, sündinud Tallinnas 1921. aastal. Soome, Saksa ja Inglise luure agent. Arreteeritud ENSV MGB poolt 1944. aastal.

Rüütmann, Toomas Karli poeg, sündinud Tallinnas 1917. aastal. Tapetud kinnipidamisel ENSV NKGB töötajate poolt 1944. aastal.

Lisa: õiendid 14 lehel.

Eesti NSV siseminister kindralmajor Lomбак.⁴⁶

Kus mainitud Laatre punker täpselt asus, pole teada, kuid varsti viidi agent Albert seal minema. Tõenäoliselt toimetati ta Vastemõisa salakorter-punkrisse, kust Otto oli veidi enne seda Laitse salakorterisse ümber paigutatud. P. Ereleti versiooni kohaselt oli Alberti Lätist Eestisse toojaks samuti metsavendade juht Karl, kasutades seejuures oma Moskvitši. See väide ilmselt paika ei pea. Nikolai Urm rääkis ka Ereletile, et ta viibis Eestimaal üldse neljas erinevas kohas, kusjuures ta ei saanud kunagi teada oma tegelikku asukohta ega kohtunud ühegi juhusliku inimesega.⁴⁷

Neljast erinevast varjumiskohast Eestis rääkis Nikolai Urm ka käesolevate ridade autorile, kui kohtusime 2000. aastal:

„Eestis oleku ajal viibisin neljas eri kohas.

Esimene koht oli küüni ehitatud punker, millesse oli paigutatud voodi mõõtudega 2x2 meetrit. Minuga koos olid Habe ja veel kaks metsavenda. Seal käis ka arst mulle tripperivastast süsti tegemas. Hiljem tegin süste ise, asi polnud kuigi tõsine. Talu asus küünist sadakond meetrit eemal. Selles kohas viibisin suhteliselt lühikest aega kuni talve tulekuni. Ilmselt oli see kuskil Harjumaal Juuru kandis.

Teise kohta viis Karl mind oma autoga ning seal elasin koos Juhani ja hiljem veel ühe mehega, kelle nime ei mäleta. Läheduses asus suur järv, kus vahetevahel kalal käisime.

Kolmas koht oli talu, kus perenaiseks oli üks naisterahvas koos kahe täiskasvanuks saanud tütreaga, kes töötasid raudteel. Ta ei küsinud minult midagi, aeg-ajalt külastasid teda mingid peigmehed. See oli vist 1954. aasta kevadest 1955. a. alguseni.

Viimane koht enne ärasõitu Saaremaalt asus kusagil Eesti mandril, vist Lihula kandis. Seal vahetasin raadiogramme, andsin edasi Karlile, kes oma jutu järgi näitas neid ka Ottol. Nagu hiljem kuulsin, ükski minu kiri, mille andsin Karlile, Rebaseni ei jõudud. Karl teatas ühel päeval, et sõidan tagasi Londonisse, kaasa tuleb ka keegi Leo.⁴⁸

KGB arhiivis on säilitatud ka mitu üleandmisakti, millest selgub, et Lätist Eestisse saadeti ta ilma oma asjade ja seljakotita, mis alles hiljem Läti MGB poolt ametlikult Eesti ametivendadele üle anti. Näiteks oli Riia–Pärnu maantee 45. kilomeetrile peidetud pakett, millel Eesti MGB operatiivgrupp Lätimaal järel käis. Vastavalt aktile, millele on 13.11.1953 alla kirjutanud erigrupi liikmed Heinloo, Paramonov, Bušujev ja major Känd, sisaldas paki suurema summa rahaga (üle 200 000 rubla), ajalehti ja muid luuretööks vajalikke esemeid.⁴⁹

⁴⁶ ERAF, Hellati toimik, vt. H. Salm. Viie luure agent, Tallinn, 2007, lk. 18.

⁴⁷ P. Erelet. Surnud luuraja tagasitulek. – Eesti Ekspress 12.08.1999; M. Männik. Inglise luurajana Eestis. Eesti Ekspressi Kirjastus, 2001, lk. 83.

⁴⁸ Autori vestlus Nikolai Urmiga Tallinnas Piritall 25.02.2000.

⁴⁹ ERAF, f. 131SM n. 1, s. 261, lk. 316

Teatavasti oli nimetatud libametsavendade salga üldjuhiks kogenud tšekist Karl Karli p. Känd, keda agent Otto tundis ka „Musta” varjunime all. Enamasti esines ta Briti luureagentidele siiski Karlina.

Väljavõtteid Karl Kännu parteitoimikust (ERAF, f. 1, n. 6, s. 6725):

„Sündis 1918. a. Venemaal Jamburgi (Kinnissepa) rajoonis eesti perekonnas. Tuli Eestisse, 1940, asudes tööle NKVD-sse, sõja ajal viibis tagalas, naases Eestisse 1944, minnes algul tööle Läänemaa julgeolekuosakonda. 1953 määrati Lihula MVD rajooniosakonna ülemaks majori auastmes, samaaegselt kuulus kaastöölisena ka raadiomängude operatiivrühma, kus esines „metsavendade” salga juhina. Aastatel 1954–59 oli Lihula rajooni julgeolekuvolinik, siis suunati alampolkovniku aukraadis tööle Tallinnasse KBG 2. osakonda.

Suri 1986, maetud on Rahumäe kalmistule.”

Üks salakortereid, kus agent Albert kindlasti viibis, asus Harjumaal Anija (Juuru) lähistel, nagu on hiljem kinnitanud ka seal viibinud KGB major Valdur Timusk, kes libametsavennana kandis varjunimesid „Riks” ja „Endel”. Intervjuus ajalehele Postimees on ta rääkinud järgmist:

„1954. aastal sain ülesande kohtuda Harjumaal Anija kandis ühes mahajäetud talus inglaste residendi Albertiga, kellel oli lahtine süüfilis. Kuna olen meditsiini õppinud, pidin tal veenist vereproovi võtma. Alberti teada olin mina põrandaaluse organisatsiooni juhtkonna usaldusisik. Siis näitaski Albert mulle mõningaid Londonist saadetud raadiogramme. Üks kandis Roberti allkirja ja hoiatas metsavendade eest, kes olevat kõik seotud julgeolekuga. Robert oli Rebase varjunimi ja ega ta oma hoiatusega eksinud.”⁵⁰

Karl Känd võttis Alberti tema Eestis viibimise ajaks oma erilise hoole alla.⁵¹ Hiljem kinnitas Nikolai Urm P. Ereltile, et andis oma raha ja valepassid üle Karlile ning järgmisele kohtumisele tuli Karl juba uue Moskvitšiga.

Karl Känd. Foto: ERAF

Siia võib lisada, et aasta varem tõi Karl agentid Antsu ja Georgi Lätist ära Pobedaga.

Kuna Albert saadeti Eestisse kindla eritööga, mille hulka kuulus mitte ainult kadunud luureagentide otsing, vaid ka Inglise luurel tekkinud kahtluste hajutamine (või siis nende kinnitamine), siis tuleb tema hilisematesse väidetesse suhtuda siiski mõningase reservatsiooniga.

Tema antud kirjelduse kohaselt „Karl oli alati hästi riides, lips ees, tõeline härra. Temast jäi mulje, et tahab sind aidata, aga tegelikku abi ei olnud. Ma ei saanud mingit infot. Saatsin küll mõne teate, aga need olid minu arvates kasutud. [– – –] Ikka lubas hankida infot, niipea kui tekib võimalus. Seda võimalust aga ei tekkinud kunagi.”

Mõnevõrra ebaselgeks on jäänud ka motiivid, miks Nõukogude julgeolek teda kunagi ei arreteerinud, võimaldades hoopis koos Leoga Inglismaale vabalt tagasi pöörduda.

Enne ärasõitu Inglismaale 1955. a. kevaldi viidi ta kokku Ottoga, kes sellest kohtumisest on kirjutanud järgmist:

„Järgmisel päeval sõitiski Must mulle Piritale järele, linnas võtsime veel ühe mehe („metsavenna”) peale ja sõitsime kuhugi Aegviidu kanti. Ühe kõrvalise, üksiku talu juures

⁵⁰ Postimees 26.06.1999.

⁵¹ M. Männik. Inglise luurajana Eestis, lk. 84.

peatusime. Sisenesime ruumikasse tuppa, kus suure laua taga istus kaheksa meest. Ühte neist ma tundsin (Must oli mind sellest ka eelnevalt hoitanud) – see oli Jaan Laitse päevilt. Kõik teretasime kättpidi. Ei Jaan ega mina ei teinud teineteist tundmagi. Jõudis kord ka Albertini ja sellest hetkest peale püsis mul pilk temal. Kas Albert on ikka tõeline?

Istusime kõik rikkalikult kaetud laua taha. Kallati viina teeklaasidesse, joodi-söödi ja peeti lahkumiskõnesid. Nagu ma aimasin, olid koosolijad „metsavennad”, kelle juures Albert oli viibinud kaks aastat. Osa neist pidid saatma Alberti Eesti läänerrannikule (nüüd juba enam mitte Kuramaale!), kust Albert ja tema kaaslane asuvad meritsi teele Inglismaale. [– – –] Olime umbes tund aega lauas istunud, kui Must tõusis ja kutsus Alberti ja minu kõrvaltuppa. Teised istusid lauas edasi ja läbi avatud ukse paistis seal kõik minevat endist viisi. Teises toas ütles Must, et Albertil olevat raha üle jäänud, mille tahab mulle anda. Albert võttiski taskust paki 100rubla-seid ja ütles: „Siin on 10 000 rubla. Robert käskis need sinule anda.” Võtsin rahapaki vastu ja torkasin põuetaskusse. Siis aga sekkus Must: „Noh, kas sa üle ei loegi? Loe ikka üle ka, sest raha armastab täpsust.” Istusin voodi äärel, sest toas ei olnud muud mööblit, nähtavasti olid toolid-lauad viidud suurde tuppa. Asetasin rahapaki enda kõrvale voodile ja ka Albert istus voodi servale, rahapakk jäi meie vahele. Peaaegu pool rahast oli loetud, kui Must, kes keset tuba püsti seisis, astus kor-raks teise tuppa laualt sigarette võtma. Noh nüüd, ergutasin ennast. Tasandasin veidi häält ja ütlesin Albertile: „Ütle Robertile ja ainult absoluutselt temale, et H on olnud S päris algusest peale. Päris algusest peale.” [– – –] Nii palju siis Alberti teesasaatmisest. Pärast seda olin nädal aega võrdlemisi närvis, kuni järjekordsel kohtumisel Milleriga, mil ta ütles mulle, et Albert koos oma kaaslasega on õnnelikult Londonisse jõudnud. Mõne kuu pärast kuulsin Millerilt põrutavat uudist – Albert olevat Inglismaal hukkunud auto-

õnnetuses, mille inglased olevat ise korraldanud. Häbi öelda, kuid see teade rahustas mind lõplikult.”⁵²

P. Erelt kirjeldab Alberti lahkumist Eestist veidi teisiti, kusjuures ta annab Otto sõnad edasi hoopis teisel kujul:

„Inglastega lepiti kokku, et torpeedopaat tuleb Albertile järgi Saaremaale ööl vastu 21. aprilli 1955. Kohtumise aja ja koha määras enne Albertit Eestisse saadetud Inglise luuraja Mart Männik ehk Otto, kelle KGB oli vahistanud ja seejärel värvanud. Saaremaale viidi Albert veoautokastis, kuhu heinakoorma sisse oli ehitatud peidik. Kust ja kuhu ta viidi, seda Albert heinte all ei näinud, mis oligi peamise peamine eesmärk.

Õhtul enne Alberti lahkumist tegi KGB viimase ja vägagi riskantse kontrolli. „Karl ütles mulle, et enne kui sa lähed, toon Otto siia, et kohtuksite. Nüüd ma tean, et Karl tah-tis kontrollida, mida me omavahel räägime,” meenutab Albert. See oli esimene ja viimane kord, kui Albert Ottot nägi. Küll oli ta Ottost kuulnud Rebase ja Karli käest. Kahe luuraja kohtumine kestis umbes viis minutit. Albert on kindel, et Karl kuulas seda ukse tagant pealt. „Me rääkisime Londonist ja Alfons Rebasest, ei midagi erilist. Järsku aga ütles Otto, et Rebane on munn,” räägib Albert.”⁵³

See toimus aga juba 1955. aastal, kui mõlemad vaenupooled olid teineteise juba läbi näinud ja mõtlesid peamiselt sellele, kuidas luuremängust kõige väiksemate kah-judega välja tulla.

Spioonid Baltikumi taevas

Kui Inglise salaluure peamiseks vahendiks oma agentuuri toimetamisel Baltikumi oli üli-kiirete merekaatriite kasutamine, siis Amee-rika CIA püüdis seda teha luurajaid-parasü-tiste lennukitelt alla visates. Põhimõtteliselt oli see meetod palju kiirem ja lihtsam, kuid sellel oli ka mitu tõsist puudust. Nagu CIA-le tööta-nud Eesti päritolu luureinstruktor Viktor Van

⁵² M. Männik. Inglise luurajana Eestis, lk. 75–77.

⁵³ P. Erelt. Surnuks peetud luuraja tagasitulek. – M. Männik. Inglise luurajana Eestis, lk. 52.

Jung⁵⁴ hiljem on tunnistanud, peaprobleemiks kujunes see, et ei teatud, kuidas Nõukogude Liitu alla visatud luureagente uuesti tagasi saada. Teine probleem seisnes selles, et ameeriklastel puudus igasugune ettekujutus Nõukogude raadiotehnilise vastuluure efektiivsuse kohta, mis, nagu hiljem selgus, oli tegelikult sellel ajal juba üsna kõrgel tasemel.

Esimesed CIA mehitatud luurelennud algasid 1949. aastal kahe ukrainlase allaviskamisega, millele oktoobris 1950 järgnes kolme leedulase (Trumpys, Sirvys ja Lukša) saatmine õhu teel Leedu territooriumile. Paraku langesid Leetu-saadetud kohe Nõukogude vastuluure püüsisse. Üks peasüüdlasi seejuures oli ilmselt juba varem mainitud ja MGB poolt ümbervärvatud partisanijuht Jonas Deksnys (vt. IV peatükk). Sissekukkumine tabas ka aprillis 1951 Leetu alla visatud luuregruppi (Butenas ja Kukauskas). Reetmise tagajärjel Kukauskas arreteeriti, haarangusse sattunud Butenas aga neelas alla surmava mürgiampulli. Metsatihnikusse julgeoleku piiramisrõngasse jäänud partisanijuhi Lukša laip jäigi leidmata. Seejärel alustas MGB raadiomängu, kasutades Sirvyse punkrist leitud raadiosaatjat ja raadiooperaatorina MGB poolt ümbervärvatud Kukauskast. Raadiomängu peamine eesmärk oli julgustada CIA-d uute luureagentide väljasaatmiseks Baltikumi.

Ebaõnnestumised viisid selleni, et ameeriklased hakkasid tõsiselt kaaluma, kas peaks Nõukogude Liidu vastu suunatud spionaažioperatsioonid üldse lõpetama. Viimaks otsustati siiski nende jätkamise kasuks, valides maandumiskohaks seekord Läti territooriumi. Kavandatud maandumispaike hoiti kuni viimase hetkeni suure saladuskatte all ja sellest oli teadlik ainult operatsiooni üldjuht, keda kutsuti „kolonel Kulliks” (Paul Hartman). Tema vanemad olid lätlased Hartmanised, kes veidi varem olid Ameerikasse emigreerunud. Luurajatel oli täielikult keelatud Läti metsavendade ja antikommunistidega ühendust võtta, nad pidid Lätis legaliseeruma ja elama

Nõukogude tavakodaniku elu. Kolme agendi (Alfreds Riekštinš, Nikolai Balodis ja Edvins Ozoliņš) lennukilt allaviskamine toimus 30. augustil 1952 Kuramaal Leedu piiri läheduses. Kuid suurejooneliselt kavandatud operatsioon läks kohe algusest peale aia taha. Juba esimesel maandumisjärgsel päeval jäi Balodis kadunuks, tema kaks kaaslast põrkasid teel sõjaväepatrullile, panid metsa poole jooksu, kuid tabati ühe pealekaebaja abiga paar päeva hiljem, kusjuures Riekštinš neelas alla mürgiampulli ja suri, Ozoliņš aga vangistati ning tema abiga alustati raadiomängu, mille teiseks radistiks oli meile juba tuntud libametsavendade salga juht, MGB major Bundulis. Hiljem selgus, et kadunuks jäänud Balodis polnud üldse luureülesande täitmisele asunud, kulutades kaasa antud raha koos oma armukesega ja ilmselt tal polnudki mingit kavatsust ameeriklaste heaks töötada. Ta jäi siiski üsna varsti kinni dokumentide kontrollimisel ühes raudteejaamas, kus selgus et ameeriklaste valmistatud valedokumentid ei kõlvanud kusagile. Tema hilisema saatuse kohta puuduvad igasugused andmed.

Sel ajal tabas CIA-d üldse massiline sissekukkumiste laine, mis ulatus üle kogu Ida-Euroopa. 1947. aastal purustas Poola julgeolekuteenistus Wini-nimelise vastupanuorganisatsiooni keskstaabi ja lõi legendeeritud staabi, mis oli luuremängus Läänega kuni 1952. aastani. Side katkes ka agentidega Albaanias, Ukrainas ja Venemaal. CIA-st sunniti lahkuma Frank Lindsay⁵⁵ – luurepealik Wisneri esimene asetäitja Ida-Euroopa operatsioonide alal. Kartuses, et Ozoliņši kolmiku jäljetu kadumine võib viia luurajate õppekeskuse avastamisele Ameerikas, viidi luurekool lekete vältimiseks üle uude asukohta Bladensburgis otse Washingtoni külje all. Järgmine agent Lenny (Leonids Zariņš) parašüteerus Lätti alles aasta hiljem, 14. mail 1953, kusjuures tema paariliseks määratud agent lõi kartma otse viimasel hetkel, otsustades missioonil üldse mitte osaleda. Zariņši teesaatmisel unustas „kolonel Kull” ära kõik elementaar-

⁵⁴ V. Van Jungi mälestused Laidoneri muuseumis. E.-N. Krossilt saadud andmed. Vt. ka dokumentaalfilm „Külalised”, Allfilm, 2000.

⁵⁵ Wisner ja Lindsay olid tegelikult OPC (Office of Politic Co-ordination) juhid, mis oli loodud Riigidepartemangu poolt ja allus formaalselt CIA-le.

sed ettevaatusabinõud, soovitades „Lennyl” viivitamatult astuda ühendusse Ozoliņšiga ja anda talle üle pakk 25 000 rublaga, mida viimane oli MGB diktaadi all temalt raadio teel nõudnud. See CIA jäme viga läks neile kohe kalliks maksma. Nädala pärast kohtus Zariņš Ozoliņšiga Riia kesklinnas, mille tulemusel MGB sai otsekohe teada uue luureagendi saabumisest Lätti. Sellele järgnes saabunud agendi viivitamatu arreteerimine ja Ozoliņšil ei jäänud muud üle, kui teatada Münchenisse Zariņši kadumisest. See intsident kutsus CIA-s esile tõsise paanika. Zariņši vanematele USA-s teatati, et nende poeg hukkus lennuõnnetusel Vietnamis. Luurekoolis tema väljaõpet juhtinud Leonid Bromberg otsustas ise Lätis ära käia, et välja uurida, mis agentidega tegelikult oli juhtunud. 6. mail Lätis langevarjuga maandunud Bromberg teatas kõigepealt oma kohalejõudmisest lühikese raadiogrammiga, saades vastuseks korralduse Riia Metsakalmistul kohtuda „ühe meie mehega”. Selleks osutus juba eespool mainitud Ozoliņš – vahepeal juba venelaste poolt ümbervärvatud agent. Kohtumisele järgnenud päeval, 13. mail Bromberg arreteeriti ja värvati samuti MGB agendiks. Järgnenud raadiomängus teatas ta oma kavatsusest koos Ozoliņšiga Murmanski piirkonna kaudu tagasi Läände põgeneda. Bundulis üritas teda ka ühel korral proovile panna, saates Münchenisse hoiatusparooli, kuid sealne CIA keskus kas ei märganud seda või lihtsalt ei tahtnud märgata.⁵⁶ Küll saadeti Brombergi äratoomiseks välja väike luurelennuk Kuramaa rannikule, kuid maha see ei laskunud – väidetavalt MGB ninapidivedamiseks, et Brombergi elu nii päästa. Lõpuks, kui MGB-s oli jõutud veendumusele, et nende mäng on läbi nähtud, otsustati Bromberg kohtu alla anda ja talle mõisteti 25+5 aastat vangistust. Ta suri laagris, surma põhjuseks oli kinnitamata andmeil südameinfarkt, mille vangistatud agent sai korvpalli mängimise ajal.

Leedulane Sirvys arreteeriti reetmise tagajärjel 1954. aastal, sama saatust tabas teisigi Läänega raadiosidet jätkanud Leedu agente. Selleks ajaks oli ameeriklaste ja inglaste usk raa-

dioseansside usaldusväärsusesse juba tugevasti mõranema hakanud. Seda süvendas veel 1954. a. mais CIA poolt Londonisse saadetud Leedu päritolu analüütiku Louis Bedarfase analüüs, kes kolm nädalat oli võrrelnud SIS-ile ja CIA-le Baltikumist saadetud luureandmeid.

Lennuoperatsioonidega otsustati nüüd jätkata ainult Eestis. Müncheni lennuväljalt õhku tõusnud eraldusmärgideta 4-mootoriliselt lennukilt visati 6.–7. mail 1954 langevarjudega alla kaks eestlasest agent, kes maandusid Viljandi- ja Pärnumaa piiril Auksaare vahtkonnas. Lennukilt hüppasid alla „Karl” (Kalju Kukk) ja „Artur” (Hans Toomla). Sama lennuk, olles teinud Pärnumaa kohal tiiru, pöördus tagasi Lääne-Saksamaale Läti kaudu, heites seal alla juba eespool mainitud USA luurekooli instruktori Leonid Brombergi.

Kalju Kukk, sünd. 1923 Pärnumaal, Tahkuranna vallas, astus 1941. a. vabatahtlikuna Saksa armee 183. vahipataljoni, viibis koos sellega Leningradi oblastis, vangistati sõjaväelattu sissemurdmise pärast koos paari kaaslasega, kuid nad pääsesid põgenema Oudovas vanglaks muudetud kirikuhoonest. Saadeti 1944. a. veebruaris 20. diviisi koosseisus rindele ja osales lahingutes Narva ja Tartu all, deserteeris sügisel 1944 ja põgenes Saaremaa kaudu Rootsi, kus töötas mitmel pool, sealhulgas kaubalaeval madrusena. Ta värvati Casablanca sadamas 1953 Ameerika luuresse, õppis USA luurekoolis Lääne-Saksamaal.

Hans Toomla, sünd. 1923 Pärnumaal, Tori v. Alustal. Teenis Saksa sõjaväes, põgenes 1943. aastal Soome ja sealt edasi Rootsi. Sealtnaudu sattus Ameerikasse, kus värvati CIA poolt luureagendiks.

Mõlemad luureagendid said väljaõppe USA-s Washingtoni lähedal ja Lääne-Saksamaal luurekoolis (september 1953 kuni mai 1954). Luurekoolides õppisid nad raadioasjandust, fotografeerimist, langevarjuhüppeid, topograafiat, salakirjade koostamist, šifreerimist, erinevaid luure- ja diversioonimeeto-

⁵⁶ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, lk. 210.

Kalju Kukk. Foto: ERAF

Hans Toomla. Foto: ERAF

deid, laskmist eri tüüpi relvadega, valedokumentide valmistamist, vene keele kasutamist, autojuhtimist jne.

Nende ülesandeks oli luureandmete kogumine (peamiselt lennuväljade, raud- ja maanteed kohta), uute agentide värbamine, Nõukogude dokumentide näidiste hankimine. Eestis tuli ette valmistada paiku uute agentide vastuvõtmiseks. Igasugune kontaktiloomine kohaliku vastupanuliikumise või metsavendadega oli rangelt keelatud. Kuna ameeriklased olid juba sel ajal hakanud kahtlustama SIS-i „punasesse ämblikuvõrku” sattumises, siis ei teatanud nad oma langevarjuoperatsioonidest ka Inglise luurele. Nõukogude radarid fikseerisid küll 6. mai ööl tundmatu lennuki viibimise Baltikumi õhuruumis, kuid langevarjurite täpne maandumispaik jäi neil siiski kindlaks tegemata.

See võimaldas Kukul ja Toomlal märkamatuult maanduda Pärnumaal Kergu lähedal ja asuda otsekohe tegutsema. Maabumise järel võtsid Kukk ja Toomla ühendust Toomla ema Liisa Toomlaga ja õe Helgi Noormaaga, kes elasid tollase Vändra rajooni Kergu külas. Nad

hakkasidki ennast varjama viimaste elukohas, kusjuures said nendelt ka mõningal määral abi luureülesannete täitmisel. Peale selle võtsid nad 1. juunil ühendust nendega koos SS-diviisis teeninud Robert Hamburgiga, kes sel ajal elas Tallinnas ja kelle nad kohe värbasid oma agendiks varjunimega „Ats”. Robert Hamburg sai nendelt püstoli, fotoaparaadi, kella ja Nõukogude raha 17 000 rubla väärtuses, et osta selle eest endale auto. Ta abistas neid luureülesannete täitmisel toiduainete ja muu vajalikuga ning ostis Moskvast 11 000 rubla maksnud sõiduauto Opel Kapitän, mida kasutati ühiselt sõitudeks Pärnumaal ja Tallinnas.

Kuke ja Toomla eetrisolek peiliti siiski Nõukogude peilingaatorite poolt välja ja Kergu metsa saadeti kammima julgeoleku erirühmad.⁵⁷ 19. juulil õnnestus julgeoleku varitsusrühmal raadioseansilt tagasi pöörduvad luurajad tabada, kusjuures kinnivõtmisel jõudis Toomla küll relva haarata, kuid sai ise vastutules raskelt haavata ja suri valenime Randlepp all 26. juulil Tallinna Keskhaiglas.⁵⁸ Tulevahetuses sai silma haavata Vändra osakonna ülem kapten Lukjanov,⁵⁹ kuid jäi siiski

⁵⁷ G. Starinov. Külalised taevast. – Kompromissid on välistatud, lk. 141.

⁵⁸ ERAF, f. 129 SM, n., 1, s. 18379 (8 köidet).

⁵⁹ Valentin Lukjanov, sünd. 1919 Taškendis, saabus Eestisse 1944, alul SM BVO-s (1949 Jõgeva osakonna ülem, siis RJK Vändra rajooniosakonna ülem, kapten. Hiljem Kiviõli rajoonivolinik, elas veel 2001. a. Kohtla-Järvel pensionärina (vt. Riigi Teataja 2001, nr. 36).

ellu.⁶⁰ Kalju Kukk arreteeriti sealsamas ja piinamiste käigus pressiti talt välja luurajaid abistanud inimeste nimed.

Operatsiooni tulemusel võeti luurajatelt ära: üks automaat koos laskemoonaga, 4 püstolit, kaks kantavat raadiojaama koos šifrite ja koodidega, 2 firma Robot fotoaparaati, 1 mikrofotoparaat, riidest alusel topograafilised kaardid, arvukalt Nõukogude asutuste võltsblankette ja pitsateid, valuutat Rootsi ja Norra kroonides, Nõukogude raha jm.

Arreteeriti ka mitmed neid abistanud isikud: Toomla ema Liisa Toomla, Toomla õde Helgi Noormaa, Robert Hamburg, Erna Hamburg.

Kohtuistungil Leningradi sõjaväeringkonna sõjatribunalis mõisteti Kalju Kukk surma, Robert Hamburgile määrati 25 + 5 aastat (vabanes 1969), tema õele Erna Hamburgile 3 aastat (vabanes 1956), Kalju Kuke õde Helgi Noormaa sai 10 aastat (vabanes Siblagent ja pääses Dubravlagis viibimise järel koju 1964).⁶¹

Kohtuprotsessi ühtlasi filmiti ja sellest tehti lavastusfilm USA kesklureagentuuri CIA paljastamiseks ning Nõukogude riigi ja KGB ülistamiseks.

Luurajate abistajatest tabas eriti karm saatus Toomla tädipoega Jaan Jõhvikat, kes oli tegelikult Läänest tulnud spioonidega vaid lühiajaliselt kohtunud (andis neile Hamburgi Tallinna aadressi). Ta arreteeriti samuti 1954. a., saadeti mitu korda psühhiaatrilisse ekspertiisi, viibis nii Tallinna kui ka Leningradi oblasti psühhiaatrikliinikutes, kust lõpuks 1955. a. detsembris, pärast süüdivaks tunnistamist toodi tagasi Tallinna. Kohut oodates poos ta end üles Patarei vangla üksikongis, kasutades selleks voodilina.⁶²

Selle luureoperatsiooni üks tulemusi oli see, et Eesti NSV KGB ülem polkovnik I. Karpov avaldas 1. aprillist 1955 ringkirja,⁶³ milles märgiti, et luureagentide jälitamine kestis ligi kaks ja pool kuud ning edu saavu-

tati peamiselt Moskvale allunud raadiovastuluure abil, mitte kohalike tšekistide valvuse ja pingutuste tulemusena. Lisame siia veel, et umbes samal perioodil (täpsemalt 1952. a. kevadel) heideti Eestisse langevarjuga alla veel üks eestlasest Briti luureagent, kes ei olnud aga seotud Rebase luurevõrguga ega eelvaadeldud raadiomängudega, mistõttu ta Nõukogude vastuluure võrku ei sattunud ja teda ei tabatud.

Selleks meheks oli **Voldemar Kiik**, sündinud 1921. a. Avinurme vallas Ännisaare külas. Ta lõpetas kohalikus Vadi algkoolis 6 klassi, mobiliseeriti 19-aastaselt 1941. a. suvel Punaarmee, kuid põgenes teel rongivagnist koos paljude teiste kutsealustega Vaivara jaama lähistel, kui rongi hakkasid pommitama Saksa lennukid. Siirdunud koju tagasi, astus ta varsti vabatahtlikult Saksa sõjaväkke ja viibis Idapataljoni koosseisus Idarindel ning hiljem, 1944. aastal 20. SS-diviisi koosseisus Narva ja Emajõe rindel. Eesti mahajätmise järel oli Saksamaal, kust ta pärast sõja lõppu läks edasi Inglismaale. Tema Inglise luuresse värbamise asjaolude kohta täpsemad andmed puuduvad, kuid teame, et tema väljaõpe toimus eraldi „Jungle” agentidest ja ka pärast Eestis tegutses ta täiesti iseseisvalt, mis ilmselt oligi tema edu peamisi põhjusi. Tema tagasipöördumishetke Norra–Nõukogude Liidu piiril on kujutatud ajakirjas Tuna 2001. aastal ilmunud fotol.⁶⁴

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leiutise, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.

⁶⁰ ERAF, f. 129 SM, n., 1, s. 18379.

⁶¹ ERAF, erifondi kartoteek.

⁶² ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 377; vt. I. Jürjo märkust. – AD FONTES 2, lk. 25.

⁶³ ERAF, f. 131 SM, n. 1, s. 337, l. 15–30.

⁶⁴ J. Pihlau. Maapõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr. 3.